

הגברת מצבי הסיכון של ילדים ובני נוער נוכח משבר הקורונה

טל ארזי, יעל סבג

מאי 2020

1. הקדמה

בשלהי 2019 ובתחילת 2020 התפשטה מחלת ה-COVID-19, הנגרמת על ידי נגיף קורונה (SARS-CoV-2), מסין לכל העולם. ב-11 במארס 2020 הכריז ארגון הבריאות העולמי על המחלה כעל מגפה עולמית (פנדמיה) והעריך כי שיעור ניכר מכלל אוכלוסיית העולם יידבק בנגיף. אי-לכך, מדינות ברחבי העולם, ובהן ישראל, הכריזו על מצב חירום והודיעו על הגבלות והנחיות שמטרתן ליישם את עיקרון הריחוק החברתי (Social Distancing) אשר נועד להאט את התפשטות התחלואה.

כתוצאה מכך, יחידים ומשפחות שהו ימים רבים בסגר בבתיהם ולא יצאו למסגרות עבודה, לימודים ופנאי. מציאות זו נכונה עדיין לרבות מן המשפחות, ועל רקע אי-הוודאות הכרוכה בפנדמיה היא עלולה לחזור על עצמה בעתיד. לצד ילדים ומשפחות שמשבר הקורונה ומדיניות הסגר אולי היטיבה עימם, למשל בכך שאפשרה זמן לבילוי משפחתי ולפעילות פנאי, במשפחות אחרות לשילוב בין חרדה קיומית ללחצים בריאותיים, כלכליים ומשפחתיים יש פוטנציאל לייצר מצבי סיכון לילדים ולבני נוער, ובמיוחד למי שהבית הוא סכנה עבורו. לצד הסיכון הגובר, מערכות התמיכה המלוות ילדים ומשפחות בימים כתיקונם פעלו במתכונת מצומצמת או הושבתו לחלוטין. רבות מן המערכות הללו טרם חזרו לשגרת פעילות, ובכך, פוחתת היכולת לאתר את אותם ילדים ובני נוער ולסייע להם ולמשפחותיהם, דווקא בתקופה רוויית סכנות.

במסמך זה ייסקרו השפעותיו של משבר הקורונה בישראל על ילדים ובני נוער בכלל תחומי החיים, בהבחנה בין שתי תת-קבוצות: כלל הילדים ובני הנוער במדינת ישראל (השלכות אוניברסליות של המשבר), וילדים ובני נוער בסיכון: מי שמוכרים לשירותי הרווחה ומטופלים במסגרות חוץ-ביתיות ובקהילה ומי שנמצאים במצבי סיכון כתוצאה מן המשבר ושאינם מוכרים.

חלק מן ההשפעות על מצבם של ילדים ובני נוער הן תוצאה ישירה הנובעת מן המגפה עצמה, והן בעיקר רפואיות ונפשיות. לצידן יש השפעות הנובעות ממדיניות הסגר הכוללת השבתת המשק ומימוש הנחיות הריחוק החברתי. השבתה או צמצום של המענים האוניברסליים והייעודיים לילדים ולבני נוער בזירות השונות – מערכת החינוך (הפורמלית והבלתי פורמלית), מערכת המשפט (פלילית ואזרחית), מערכת הבריאות, על רכיביה השונים, מערכת הרווחה וכיו"ב – משפיעה על מצבם של ילדים ובני נוער במישור החברתי, הלימודי, ההתנהגותי והרגשי, ועלולה לפגום ביכולתן של הרשויות לאתר ילדים במצבי סיכון ולספק להם מענים למצבי הסיכון שבהם הם נמצאים ולא להנרמם עקב המשבר. נוסף לכך, המציאות

המשתנה תדירות והשינויים התכופים במדיניות מביאים לרמה גבוהה של עמימות וחוסר ודאות עבור משפחות וילדים ועבור המערכות המטפלות בהם.

על ההשפעות המיידיות ועל ההשפעות ארוכות הטווח של משבר הקורונה על ילדים אפשר ללמוד ממשברים קודמים שנחקרו בעשורים האחרונים. מסקירת הספרות עולה כי למשברים עולמיים, כגון אסונות טבע, מגפות, מלחמות ומשברים כלכליים, יש השפעות מרחיקות לכת על שלומם ורווחתם של ילדים ובני נוער בעת המשבר עצמו ואף שנים ארוכות אחריו. כך למשל, במחקר שנערך לאחר סופת ההוריקן קתרינה בשנת 2005 נמצא כי 50% מן הילדים בגיל הרך ו-47% מהוריהם של אותם ילדים סבלו מסימפטומים של הפרעת דחק פוסט טראומטית (PTSD) בעקבות האירוע (Scheeringa & Zeanah, 2008). בבחינת השפעות המשבר הכלכלי הגדול בארצות הברית בשנת 2008 נמצא קשר בין המשבר ובין עלייה בתדירות של ענישה גופנית כלפי ילדים (Brooks-Gunn, Schneide, & Waldfogel, 2013), כמו כן נמצא כי אלו שנולדו בזמן המיתון היו ברמת הסיכון הגבוהה ביותר מבחינת בריאות נפשית, התעללות והזנחה (Nguyen, 2013). זאת ועוד, מחקר מטה-אנליזה שסקר 26 מחקרי אורך מצא כי חוסר ביטחון כלכלי, הפסדי הכנסה, קשיים חומריים מצטברים וקשיי דיור הם המנבאים החזקים ביותר להתעללות בילדים (Conrad-Hiebner & Byram, 2020). ככלל, ניתן אפוא לראות כי חשיפה להשפעותיהם של אסונות טבע ומשברים קשורה לשכיחות מוגברת של מצוקה פסיכולוגית בקרב ילדים (Chae, Kim, Rhee, & Henderson, 2005; Weinstein, Lyon, 2000; Rothman, & Cuite, 2000), ובמקרים שבהם התעללות בילדים כבר מתרחשת, נמצא כי אירועים אלו מובילים להסלמתה (Curtis, Miller & Berry, 2000).

בהתייחס למשבר הקורונה הנוכחי בישראל, הנתונים חסרים אולם כבר כעת מצטברות עדויות ממקורות רשמיים ולא רשמיים על גידול בשיעורי מצבי סיכון ומצוקה של ילדים ובני נוער. על פי נתוני משטרת ישראל חלה עלייה של 41% במספר עבירות המין במשפחה ועלייה של 16% במספר התיקים שנפתחו בגין אלימות במשפחה לעומת התקופה המקבילה בשנה שעברה¹. השירות הייעוצי-חינוכי של משרד החינוך דיווח על קבלה של יותר מ-50,000 פניות בעקבות מצוקה רגשית של ילדים והעריך כי יותר מ-25% מקרב התלמידים נתונים במצוקה רגשית, תחושת בדידות, חרדה, מצבי אלימות במשפחה והתנהגויות סיכון².

מבדיקת מצבם של ילדים ובני נוער בעולם, מדינות רבות מדווחות על עלייה בפניות למוקדי חירום בנושא ילדים בסיכון לעומת התקופה המקבילה בשנה שעברה. כך למשל, משטרת אוסטרליה דיווחה על עלייה של 5% בדיווחים על אלימות כלפי ילדים³, מחלקת הילדים בפלורידה דיווחה על יותר מ-34,000 שיחות למוקד ילדים בסיכון, עלייה של 30% בהשוואה לפברואר 2019⁴, ובהולנד נרשם גידול של 50% בפניות מצוקה של ילדים בשבועיים הראשונים לסגר⁵. ממוקד החירום לילדים של ממשלת הודו דווח על עלייה של 50% במספר השיחות מאז תחילת הסגר ב-24 למרץ⁶, ובארצות הברית חלה עלייה של 10%-30% במספר התלונות על אלימות במשפחה ב-24 מדינות⁷.

¹ <https://www.haaretz.co.il/news/law/premium-1.8741584>

² <https://www.ynet.co.il/articles/0,7340,L-5708702,00.html>

³ <https://www.abc.net.au/news/2020-04-09/coronavirus-family-and-domestic-violence-fears-grow/12136652>

⁴ <https://www.wftv.com/news/local/orange-county/coronavirus-florida-child-abuse-domestic-violence-hotlines-see-surge-calls-march/GK476LJPIFCXBM2Z7DUAVMALJE/>

⁵ <https://www.volkskrant.nl/columns-opinie/de-kindertelefoon-hoort-veel-kinderen-al-vastlopen~ba403590/?referer=https%3A%2F%2Fen.wikipedia.org%2F>

⁶ <https://www.bbc.com/news/world-asia-india-52210888>

⁷ <https://www.foxnews.com/us/women-and-children-at-higher-risk-of-violent-and-sexual-abuse-and-predators-amid-coronavirus-lockdown>

מנגד, המוקד של מחלקת שירותי המשפחה בטקסס דיווח דווקא על ירידה בכמות הפניות (מ-11,179 לשבוע ל-9,344)⁸, וגם במחלקת הגנת הילד בפנסילבניה דווח על ירידה של 50% במספר השיחות היומיות⁹. עובדי הגנת הילד מתריעים על דפוס מוכר שבו נצפית מגמה פיקטיבית של ירידה במספרים בכל קיץ כאשר הילדים בחופש, המסגרות אינן פועלות וחל פחות במקרים המדווחים משום שרבים מן הדיווחים מתקבלים ממסגרות, ורק לאחר החזרה ללימודים אפשר להיווכח בגידול ניכר במספר הדיווחים.

זאת ועוד, חשוב לזכור כי הנתונים מתייחסים למקרים מוכרים ומדווחים. לנוכח הקשיים והחסמים באיתור פגיעות הנעשות לרוב בתוככי המשפחה ופעמים רבות נעדרות סממנים חיצוניים (ארזי, סבו-לאל ובן-סימון, 2015), ולאור ממצאים על פער בין מקרים ידועים למקרים בפועל ועל שכיחות דיווח עצמי הגבוהה פי חמישה משכיחות הדיווח בקרב אנשים מקצוע (לב-ויזל, סבו-לאל, ארזי, ובן-סימון, 2017; Euser et al., 2013), ניתן להניח כי הנתונים הרשמיים הם חלקיים בלבד וכי התופעה רחבה בהרבה מן המדווח.

להלן יוצגו ההשפעות הישירות והעקיפות של משבר הקורונה על ילדים ובני נוער בישראל, בחלוקה לשלושה עולמות תוכן: רגשי-חברתי, לימודי והשתייכות למשפחה.

2. השפעות ישירות ועקיפות של משבר הקורונה על ילדים ובני נוער

2.1 השפעות בעולם התוכן: רגשי וחברתי

בהיבט הרגשי, למגפה עלולות להיות השפעות ישירות על מצבם של ילדים. אלה עלולים לחוות מצוקה רגשית וחרדה מחוויית האיום הקיומי שהם חשופים לו, וכן חרדה משנית כתגובה למצוקת ההורים ולאופן שבו הם מגיבים ללחצים הרבים. החשיפה לדיווחים על שיעורי תמותה עלולה להיות חודרנית, מפחידה ואפילו טראומטית, לערער את עולמם המוגן של ילדים ולהגביר את האיום הקיומי עבורם. מנתוני הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה (למ"ס, 2020) עולה כי 25.8% ממשנתפי הסקר דיווחו כי מצבם הרגשי של ילדיהם החמיר בעקבות המגפה. מדוח השירות הפסיכולוגי-ייעוצי של משרד החינוך עולה כי בשבוע הראשון לפרוץ המגפה התקבלו יותר מ-50,000 פניות של תלמידים והורים: 13,261 פניות עסקו בבדידות ועצבות, 9,586 במצוקות וחרדות, 8,612 בקשיים במשפחה, 519 באובדנות ו-19,738 פניות עסקו במצבי סיכון של ילדים. ילדים שפנו העידו על חרדות שונות: "מה יקרה איתי?", "אם אחלה בקורונה אני אמות?", "מה יקרה לסבא וסבתא?" "לא יהיה לנו כסף יותר?" ו-"אני לא באף קבוצה ואף אחד לא מתקשר אליי"¹⁰.

במחקר שנערך לאחרונה נבחנה השקפת עולמם של ילדים בישראל על רווחתם האישים בצל התפרצות נגיף הקורונה. 40.7% מן הילדים במדגם דיווחו כי הם מרגישים מודאגים מווירוס הקורונה, ובעוד 33.8% מהם הביעו חשש שידבקו בנגיף בעצמם, שיעור הילדים שהביעו חשש שהקרובים אליהם יידבקו הוא כמעט כפול (60.2%). נוסף על הדאגות מן הווירוס עצמו, ילדים דיווחו גם על דאגות הנובעות מתוצאותיו: דאגות מפני שינוי במצב הלימודי (26.6%), מן המצב הכלכלי של המשפחה (27.6%) או מכך שמישהו יפגע בהם (13.3%). מבחינת מדדי אושר ושביעות רצון מן החיים, רק כמחצית מן הילדים הביעו תחושת תקווה ושביעות רצון גבוהה ממידת החופש והעצמאות בחייהם ומן המידה שבה מבוגרים מקשיבים להם. בכל המדדים נצפתה ירידה במידת שביעות הרצון לעומת מחקר דומה שנערך בשנה שעברה. כמו כן, נצפתה ירידה בשיעור הדיווח של ילדים על היותם: "רגוע", "מלא אנרגיה" ו"שמח", ועלייה בדיווח על "עצבות" ו"שעמום" בהשוואה לשנה שעברה (בן-אריה, ברוק ופרקש, 2020). כאמור, דווקא בתקופה זו שבה ילדים רבים חווים

⁸ <https://www.texastribune.org/2020/03/27/texas-coronavirus-child-abuse-likely-rise-risk/>

⁹ <https://abcnews.go.com/Health/children-increased-risk-abuse-neglect-quarantine-experts/story?id=70041839>

¹⁰ <https://www.ynet.co.il/articles/0,7340,L-5708702,00.html>

בעוצמה גבוהה יותר תחושות חרדה, חוסר בטחון ובידודות, חשוב להשיב את מערך הטיפולים הרגשיים המסייע בעת שגרה לילדים רבים הסובלים מקשיים רגשיים ונפשיים. הפסקת הטיפול עלולה להביא לקטיעת הרצף הטיפולי ולנסיגה במצבם של אותם ילדים.

השפעה נוספת של יישום עקרון הריחוק החברתי הוא סגירת מערכת החינוך, צעד שמעבר להשלכותיו הלימודיות והפדגוגיות על ילדים, יש לו השפעה נרחבת על החיים החברתיים של כלל הילדים ובני הנוער בישראל. מוסדות חינוך הם רכיב חשוב בחייהם של ילדים, משום שנוסף להקניית ידע ומיומנויות הם מהווים יחידת השתייכות לקבוצת שווים וקרקע לבניית זהות חברתית וכישורים חברתיים (Witkow & Fuligni, 2010). בהעדר האפשרות לקיים מפגשים חברתיים במסגרת החינוכית ובמסגרות בלתי פורמליות שונות (תנועות נוער, חוגי העשרה, משחק בחוץ), החיים החברתיים של ילדים ובני נוער הותקו למרחב הווירטואלי ולרשתות החברתיות. במחקרם של בן-אריה ברוק ופרקש (2020) דיווחו 63.8% מן הילדים שהשתתפו במחקר כי הם משתמשים ברשתות חברתיות רוב שעות היום, אולם רק 44.5% דיווחו כי הם מקדישים פרק זמן זה לשיחות עם אנשים בדרכים שונות, מה שעשוי להעיד על כך ששימוש ברשתות החברתיות אינו מעיד בהכרח על יצירת קשר עם אנשים. ילדים אשר מלכתחילה סובלים מקשיים חברתיים, אך בימים רגילים לוקחים חלק במסגרות חובה ובאים באינטראקציה חברתית עם קבוצת השווים, עלולים בתקופה זו להיות מודרים ממפגשים חברתיים מקוונים ולחוש בידוד מוגברת. על הבידוד והבידודות החברתיות של ילדים ניתן ללמוד ממחקרם של בן אריה, ברוק ופרקש (2020), ולפיו כ-65% מן הילדים משוחחים או מבליים עם אנשים נוספים פרק זמן מועט ביום או כלל לא. משמעות נתון זה היא שמרבית הילדים מבליים את רוב זמנם לבד.

2.2 השפעות בעולם התוכן: לימודי

סגירת מערכת החינוך לתקופה ממושכת היא צעד דרמטי ורב השפעה על כלל הילדים במערכת החינוך. על אף מאמציו של משרד החינוך לקיים למידה מקוונת, כמחצית מן הילדים שהשתתפו במחקרם של בן אריה, ברוק ופרקש (2020) העידו על כך שבית הספר לא מהווה רכיב חשוב בסדר היום שלהם. 62% העידו כי אינם מצליחים ללמוד מן הבית, ו-27.7% מן הילדים העידו כי אינם מרגישים שהמורים מתעניינים בהם בתקופה זו. חשוב לזכור כי הצלחת הלמידה המקוונת תלויה בגורמים רבים ובקיומם של משאבים חומריים וחברתיים שאינם נגישים עבור כל הילדים; החל ממשאב אישי עבור כל אחד מן הילדים בבית, דרך סביבת עבודה שקטה המאפשרת ריכוז ולמידה ועד לליווי ומעקב של ההורה בתהליך הלמידה של הילד. תנאי הלמידה המקוונת מאתגרים עבור כלל התלמידים, אך בפרט עבור תלמידים עם לקויות למידה וקשיי קשב וריכוז (ADHD) אשר זקוקים לתנאי למידה מיוחדים, לסביבת למידה מותאמת ולתיווך של מבוגר בתהליך הלמידה (דהן וצדוק, 2012).

עוד נמצא כי יחסים בין-אישיים במסגרת קבוצת השווים במערכות חינוך הם גורם המגביר מעורבות בלמידה והצלחות אקדמיות (Martin & Dawson, 2009), וכי פגיעה בתחושת השייכות החברתית מגבירה גורמי לחץ ופוגעת במוטיבציה ובהשקעה בלימודים בטווח הארוך (Yeager, Hurley-Dasgupta & Blisset, 2013). מכאן, שההשבתה הממושכת של מערכת החינוך עלולה לפגוע ברצף הלמידה, במוטיבציה ללמוד וכמובן גם בהישגים.

2.3 השפעות בעולם התוכן: השתייכות למשפחה

עולם תוכן זה מתייחס להיבטים של טיפול והשגחה על ילדים במסגרת המשפחה, והוא כולל טיפול פיזי, הענקת סביבה מתאימה להתפתחות הילד, סיפוק שירותים וטיפולים הנחוצים לו והגנה עליו מפני מצבי סיכון בבית ובחוץ. משבר הקורונה, הנושא עימו חוסר ודאות, חרדה בריאותית וכלכלית ומשאבים מוגבלים, מעלה את החשש להזנחה פיזית של ילדים בפן התזונתי, ההיגייני והבריאותי. העיסוק של המבוגרים

בהישרדות, בבריאות ובכלכלת המשפחה עלול לגרום לחוסר פניות כלפי ילדיהם, לגרום לילדים לחוש לא נראים, ואף להביא להימנעות של ילדים מדיווח על מצוקה או קושי, גם במקרים של סכנה ממשית.

מבחינת השפעה ישירה של נגיף הקורונה על ילדים, נמצא כי שיעור התחלואה בנגיף בקרב ילדים הוא נמוך וכי אין הם נפגעים ישירות מבחינה בריאותית. אולם מנתוני הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה (למ"ס, 2020) עולה כי 55.7% מקרב משתתפי הסקר חוששים להידבק בנגיף, ועל כן הורים עלולים להימנע מהגעה פיזית למרפאות¹¹ ובכך למנוע טיפול רפואי מילדים הזקוקים לטיפול קבוע או חד-פעמי. נוסף לכך, הימנעות מהגעה למרפאות ובתי חולים מצמצמת את יכולתם של צוותים רפואיים לאתר ילדים במצבי סיכון.

השפעה עקיפה נוספת של הנגיף על בריאותם הפיזית של ילדים נגרמת כתוצאה ממדיניות הריחוק החברתי שמשמעותה שהייה ממושכת בבתים. דוח של מכון מאיר-גיוניט-ברוקדייל שפורסם לאחרונה מצביע על שינויים בהרגלי החיים של ילדים ומבוגרים, ובהם עלייה בצריכת המזון ובצריכת ממתקים וחיטופים, וכן ירידה בתדירות פעילות גופנית. אלו עלולים להשפיע לרעה על מצבם הבריאותי של ילדים (לרון וגולדווג, 2020).

מבחינת טיפול והשגחה, השיעורים הגבוהים של החולים הזקוקים לטיפול או בידוד עלולה לגרום למצבים שבהם הורים לילדים אינם יכולים להישאר בבית ולטפל בהם, קל וחומר במקרה של הורים יחידנים המגדלים ילדים בגפם. גם משפחות רבות אשר נעזרות בסבים בקביעות לצורך טיפול בילדים (Kaptijn, Thomesse, Van Tilburg & Liefbroer, 2010; Williams, 2011), נאלצות להתמודד ללא מערכת תמיכה משמעותית זו לאור ההנחיות המורות על בידוד חברתי של אנשים מעל גיל 60 שהוגדרו קבוצת סיכון.

"אב בן 45 חולה קורונה במצב קשה, אשתו חולת סרטן נזקקה לאשפוז והשגחה ונשארו שני ילדים בני 9 ו-11 ללא משגיח. המידע על המשפחה המורחבת העלה דאגות באשר ליכולתה ומוכנותה לקבלם".¹²

במצבים קיצוניים עלולות להיות למשבר השפעות ישירות על מצבי סיכון ממשיים עבור ילדים. ההסתגרות הממושכת של ילדים בבית, נוסף לתמהיל מצבי הלחץ ומגבירי הסיכון, עלולה להביא לגידול בהיקף ההזנחה והאלימות כלפי ילדים. כאשר הבית אינו מקום בטוח עבור ילדים, מדיניות הסגר עלולה להיות הרת אסון, במיוחד בהעדר פיקוח ומעורבות של גורמים פורמליים (מערכת החינוך, גורמים רפואיים וטיפוליים) ובלתי פורמליים (קרובי משפחה, שכנים). במחקרם של בן אריה, ברוק ופרקש (2020), נשאלו ילדים על תחושת הבטיחות והמוגנות שלהם בבית ובחיק המשפחה. 3% מן הילדים שהשתתפו במחקר דיווחו כי אינם מרגישים בטוחים בסביבה זו בתקופה הנוכחית, שבה אפשרות מוגבלת ביותר ליציאה למרחבים אחרים. חשוב לציין כי שיעור זה נמוך משמעותית מן האומדנים המקובלים, ולפיהם כ-18% מן הילדים בישראל נפגעו מהתעללות או הזנחה (לב-ויזל ואח', 2017). ייתכן כי הפער בין הנתונים נובע ממגבלות מתודולוגיות הקשורות בכלי המדידה, מן המורכבות האתית בהפעלת כלי מחקר בקרב ילדים וכן מהרכב המדגם.

לצד הסיכון הגובר, עובדים סוציאליים בקהילה, שהם גורם רשמי האמון על הגנת הילד, עובדים בהיקף מצומצם מבשגרה, זאת על אף שהמצב הנוכחי מצריך דווקא הרחבה של היקף הפעילות נוסף למתן מענים למצבי חירום. מצב זה מעלה קושי במעקב ובהשגחה על ילדים אשר מוגדרים "קטינים נזקקים" ונמצאים תחת צווי טיפול והשגחה בקהילה, וכן על ילדים המטופלים "לאור החוק" על ידי עובדות סוציאליות לחוק הנוער. כאשר משפחות סגורות בבית ובהעדר זמינות של שירותים שונים בקהילה, ובכלל זה המערך המשפטי, עולה קושי בהערכת מצבם וצרכיהם של ילדים בסיכון ומתן הגנה עבורם. זאת ועוד, מקרים

¹¹ <https://www.israelhayom.co.il/article/747449>

¹² לוי, ח., עו"ס ראשית לחוק הנוער. מתוך מסמך עבודה של אגף משפחה וילד בקהילה, משרד העבודה הרווחה והשירותים החברתיים.

רבים מחייבים מענה הגנה מיידי, אולם בישראל יש עשרה מרכזי חירום בלבד לילדים שהוצאו בחירום מביתם, ואלו הולכים ומתמלאים עד כדי חשש שלא יהיה מענה זמין עבור אותם ילדים¹³.

"משפחה שבראשה הורה עצמאי, הכוללת אב ושני ילדים (16 ו-8). במשפחה התגלה כי האח המתבגר פוגע מינית באחותו הצעירה. ברשות המקומית נבנתה תכנית טיפול במשפחה. תוכנית שכוללת מתן מענה שיאפשר טיפול ומוגנות לילדה, במקביל ללקיחת אחריות של האב והשגחה על הילדה. בנוסף לטיפול פרטני על פי הצרכים, התוכנית כללה: יציאת הקטינים למערכת החינוך מידי יום. בסוף יום הלימודים הילדה קיבלה תמיכה ביתית בקרב משפחה בה שהתה עד שעות הערב, עת חזר האב הביתה מהעבודה. **בימי קורונה**, האב יוצא לעבודה, הילדים לבד בבית. התמיכה הביתית הופסקה. הילדה נמצאת בבית לא מוגנת!! נשקלת הוצאתה מהבית לסידור זמני לצורך הגנה"¹⁴.

סיכון נוסף לילדים קשור בשימוש המוגבר במרחב הווירטואלי המעלה את הסיכון לפגיעה ולניצול כתוצאה מאנונימיות והסרת רסנים המתאפשרים במרחב זה ביתר קלות (גולשמיט, 2011). מנעד הפגיעות ברשת כולל הצקות ובריונות ברשת, התעללות חברתית (Kowalski, Limber & McCord, 2019) ופגיעות מיניות וניצול מיני (ענית, 2014; קצביץ-פרסלר, 2015), שאליהן מועדים יותר ילדים מופנמים בעלי הערכה עצמית נמוכה (Wells & Mitchell, 2008). מנתוני מוקד המטה להגנה על ילדים ברשת (מוקד 105) עולה גידול של כ-50% במספר הפניות על עברות סייבר כמו הפצת סרטונים, תמונות אינטימיות וביצוע עבירות מין, וכן על פגיעות שאינן מוגדרות פליליות, כגון ביוש (שיימינג)¹⁵. בעולם שבו הגישה לאינטרנט היא כמעט לא מוגבלת, משימת הפיקוח על שימוש של ילדים ונוער באינטרנט היא חלקית ומוגבלת בלבד (King, 2012). הקושי בפיקוח גובר בעת הנוכחית בשל שימוש נרחב יותר באינטרנט, בשעות מאוחרות יותר, ולאור העומס הכבד המוטלים על ההורים.

מאפייני המשבר עלולים לפתח מצבי סיכון עבור ילדים שטרם המשבר לא הוגדרו ילדים בסיכון. ראשית, שיעורי האבטלה במדינת ישראל זינקו בעקבות המשבר ל-27%¹⁶, בעקבות כך מתעצם חוסר הביטחון הכלכלי המערער את חווית השליטה, מגבירם לחצים ומפר את הוויסות הרגשי, אלו נמצאו במחקרים רבים גורמי סיכון להזנחה, לאלימות ולהתעללות בילדים (Berger, 2004; Conrad-Hiebner & Byram, 2009; Mersky, Berger, Reynolds & Gromoske, 2009; Slack et al., 2011; Gilbert et al., 2020). גם תנאי דיור של דוחק וצפיפות נמצאו כמגבירים את רמות החיכוך במשפחה וכמגבירי סיכון לאלימות כלפי ילדים (Coulton, Crampton, Irwin, Spilsbury & Korbin, 2007; Haas, Berg, Schmidt-Sane, Korbin & Spilsbury, 2018; Warren, & Font, 2015) וכן את הסיכון לאלימות בין אחים, שנמצאה אף היא קשורה לבידוד חברתי ובדידות של המשפחה (ארזי וסבו-לאל, 2009; 2013; Relva, Fernandes & Mota, 2013). במרחב הביתי ולאבטלה (Eriksen & Jensen, 2006). מכאן, שהשהייה הממושכת בבתיים עלול להוות סיכון מיוחד עבור ילדים ממשפחות החיות בעוני ובתנאי דיור ירודים.

שיעור האבטלה הגובר, שמשמעותו מספר הולך וגדל של משקי בית הנקלעים למצוקה כלכלית, עלול להוות סכנה גם לפגיעה בביטחונם התזונתי של ילדים, שכן בימי לימודים ארוכים מספקת המסגרת החינוכית ארוחה חמה בחינם או בעלות סמלית. כיום, כאשר הילדים בבית, צריך לדאוג להם לארוחה חמה מדי יום,

¹³ לוי, ח., עו"ס ראשית לחוק הנוער. מתוך מסמך עבודה של אגף משפחה וילד בקהילה, משרד העבודה הרווחה והשירותים החברתיים.

¹⁴ לוי, ח., עו"ס ראשית לחוק הנוער. מתוך מסמך עבודה של אגף משפחה וילד בקהילה, משרד העבודה, הרווחה והשירותים החברתיים

¹⁵ <https://www.haaretz.co.il/captain/net/.premium-1.8749212>

¹⁶ <https://www.maariv.co.il/news/israel/Article-761683>

מה שמהווה נטל כלכלי שמתווסף לקשיים המלווים משפחות רבות שבהן אחד ההורים או שניהם פוטרו או הוצאו לחל"ת. סיכון נוסף אשר עלול לנבוע מן המצוקה הכלכלית הוא נשירתם של בני נוער מן הלימודים לשם יציאה לעבודה כדי לסייע כלכלית להוריהם¹⁷, דבר אשר עלול להביא לפגיעה בתפקודם החברתי והלימודי (אלפסי-הנלי, 2015).

מבחינה קהילתית, העדרן של מערכות תמיכה פורמליות ובלתי פורמליות עלול אף הוא להגביר את רמת הסיכון של ילדים להיפגע. קיומן של מערכות תמיכה להורים נמצאו כממתנות אלימות והתעללות בילדים בהיותן מקור לתמיכה חברתית, לוונטילציה ואוורור, ללמידה חברתית, לפיקוח חברתי ולהפחתת רמות הלחץ ההורי (Prinz, 2016; Wright & Folger, 2017). במצב הנוכחי, שבו ההורים מבודדים ממערכות התמיכה הרגילות שבהן קרובי משפחה, חברים, גורמי חינוך וטיפול, יש סכנה לעלייה ברמות הלחץ וגובר הסיכון לאלימות כלפי ילדים ולהתעללות בהם.

2.4 השפעות על ילדים המשתייכים לאוכלוסיות מיוחדות

ילדים עם מוגבלות

השבתת מערכת החינוך כללה את השבתת מערך החינוך המיוחד. לצעד זה השפעה קשה על ילדים רבים עם מוגבלות אשר נותרו ללא מערך הטיפולים המותאם שניתן להם במסגרת המסגרת החינוכית. בשנת הלימודים תשע"ט (2018-2019) למדו במערכת החינוך כ-222,002 תלמידי חינוך מיוחד המשולבים בכיתות רגילות ובמסגרות מיוחדות (וייסבלאי, 2020), ובהן ניתן להם מערך טיפולים הוליסטי הכולל טיפול פיזי (עבור ילדים בתפקוד נמוך התלויים לחלוטין בזולת), טיפול מקדם-חינוכי, מערך טיפולים פרה-רפואיים ונפשיים מותאם, תוכנית אישית המותאמת להתקדמותו של כל ילד וכן הדרכה להורים (חוק החינוך המיוחד-התשמ"ח-1988). ללא מערך מקצועי זה, לא יוכלו ילדים אלו ללמוד את הכישורים ואת התכנים שלומדים בני גילם, ליהנות משוויון הזדמנויות במהלך התפתחותם ולהגיע לשילוב בחברה (מלכה, 1999). עבור תלמידי החינוך המיוחד, שבירת השגרה עלולה להוביל לנסיגה ניכרת בהתפתחות ובהישגים שצברו לאורך שנים ולהביא לביטויי התנהגות קשים. בהעדר המערך התומך, הוריהם של ילדים אלו ניצבים בפני התמודדויות קשות ביותר ללא ליווי והכשרה מתאימים, וכשיש ילדים נוספים בבית, הקושי גובר עוד יותר. בעוד שבמדינת ישראל לא ניתן מענה ייחודי לבעיה זו, סקירה בין-לאומית של מכון מאיירס-ג'וינט-ברוקדייל הצביעה על כך שמדינות שונות מתמודדות עם קשיים דומים בהיבט של הפגיעה בילדי החינוך המיוחד, ובחלקן נמצאו הנחיות ייעודיות לילדים עם מוגבלויות. כך למשל, הפעלת מערכת החינוך המיוחד במתכונת מצומצמת, יצירת תשתית מיוחדת ללמידה מרחוק, הקלות שונות בתנאי הסגר ושימור רצף השירותים הטיפוליים (ברלב, יאבו, רימון-גרינשפן, אורן ומורן-גלעד, 2020).

ילדים ובני נוער במסגרות חוץ-ביתיות

לצד מסגרות חוץ-ביתיות שהמשיכו לפעול, כמו מסגרות שירותי הרווחה עבור ילדים בסיכון, חסות הנוער וילדים עם מוגבלויות, מסגרות חוץ-ביתיות אחרות, ובעיקר אלו המופעלות על ידי משרד החינוך, נסגרו עקב המשבר. כתוצאה מכך, רבים מן הילדים ובני הנוער נשלחו לבתיהם ונמצאים בסיכון מוגבר. רבים מילדים אלו מגיעים ממשפחות המתקשות לטפל בהם ומקהילות שבהן חסרים מענים מתאימים עבורם, ועל כן הם חשופים כעת למצבי סיכון וסכנה, שוטטות והידרדרות רגשית, לימודית והתנהגותית. עבורם, הסגר והבדידות מציפים ביתר שאת את הבדידות והתלישות ממשפחה וקהילה טבעית, ועלולים אף להביא אותם למצבי הזנחה והתעללות. מצבים של כאוס, חוסר וודאות, חוסר הנגישות למוכר והידוע עלולים

¹⁷ https://www.mako.co.il/news-israel/2020_q2/Article-949ba631a159171026.htm?Partner=searchResults

להציף את הדינמיקה של ההתעללות, ולעורר קשת של תגובות כמו הכחשה, חרדה, קושי בוויסות רגשי או תגובות דיסוציאטיביות למצב (כץ, 2020).

ילדים להורים גרושים או פרודים

מדיניות הבידוד החברתי מתייחסת לבני המשפחה החיים באותו משק בית. מצב זה מציב קשיים ואתגרים למשפחות שבהן ההורים פרודים או גרושים וחיים במשקי בית נפרדים, זאת מבחינת ניהול הסדרי הראייה של הילדים עם כל אחד מן ההורים, העברת הילדים בין הבתים או קיום מפגשים מפוקחים במרכזי קשר. למצב זה יכולות להיות השפעות רגשיות עבור הילדים, ובהן חשש מבידוד אצל הורה אחד הכולל נתק ממושך מההורה השני, בלבול עקב מידע סותר על המגפה מכל אחד מן ההורים, מתח הנגרם ממפגשי ההורים (בהעדר מסגרות חינוך כמקום מעבר מהורה להורה) וחשיפה לעימותים ולחיכוכים בין ההורים סביב השינויים בהסדרי הראייה (שורק ואחרים, 2020).

ילדים המשתייכים לקבוצות מיעוט בחברה

מרבית ההגדרות הסוציולוגיות למושג "קבוצות מיעוט" מתייחסות לקבוצות שאינן בהכרח מיעוט מספרי בחברה אלא מאופיינות במובחנות פיזית ו/או תרבותית משאר האוכלוסייה, ובנחיתות מקבוצת הרוב מבחינת כוחה, הסטטוס שלה או המשאבים המוקצים לה (Wirth, 2008). בישראל, קבוצות המיעוט הערבי והמיעוט החרדי מתאפיינות בשיעורי עוני גבוהים (כ-60% מכלל העניים בישראל משתי קבוצות אלו על אף ששיעורם באוכלוסייה עומד על 28%), בפערים בתחומי ההשכלה, ההשתתפות בשוק העבודה והשכר, בשיעורי ילודה גבוהים ובמספר גבוה של משפחות מרובות ילדים. בקרב אוכלוסייה הערבית יש גם פערים בתשתיות ובהקצאת תקציבים, בפרט בתחום החינוך, וריחוק ממוקדי התעסוקה והפעילות הכלכלית (OECD, 2010).

זאת ועוד, נמצא כי דפוסי התקצוב של שירותי רווחה ברשויות מקומיות בישראל מביאים לפערים גדולים בהוצאה על רווחה למטופלים, בייחוד בהשוואה בין רשויות עם משאבים לרשויות חלשות מבחינה תקציבית. רשויות אלה, ובהן יישובים ערביים רבים, מתקשות למלא את חלקן בהשתתפות במימון שירותי רווחה. כך, דווקא ברשויות שבהן המצוקה הכלכלית-חברתית גדולה, השירותים החברתיים לתושב מצומצמים (גל, מדהלה ובלייך, 2017).

יתרה מכך, גם בהינתן מערך מלא של שירותים חברתיים, מחקרים מן העולם מצביעים על כך שבני מיעוטים משתמשים פחות בעזרה מקצועית פורמלית, ונוטים יותר לפנות בעת בעיה למקורות סיוע לא פורמליים בתוך הקהילה, כמו משפחה גרעינית ומורחבת, חברים וכוהני דת, זאת בשל חוסר אמון בטיב ובאיכות של השירותים אשר נתפסים בעיניהם כמשתייכים לתרבות הכללית (ג'ראיסי, 2012; סופר-פורמן, 2012). בתוך כך הם נוטים להעדיף עזרה רפואית על פני סיוע רגשי, מפגינים גישה שלילית כלפי בקשת עזרה (Savaya, 1998), ונגישותם למקורות מידה נמוכה יותר (Azaria, 2008).

מאפיינים אלו, ובעיקרם תנאי הדיור הצפופים, שיעורי העוני הגבוהים, העדר תשתיות קהילתיות תומכות וסגירות חברתית, מגדירים את שתי קבוצות מיעוט אלו כקהילות בסיכון (להד, רוגל, לייקין וכורזים, 2012), והם מגבירי סיכון עבור ילדים מאותן קהילות בימי שגרה, ובתקופת משבר הקורונה ביתר שאת. ריבוי הילדים, צפיפות הדיור, והמצוקה הכלכלית הם גורמים אשר עלולים להגביר את עוצמות הדחק בתוך הבתים ונמצאו כמגבירים את הסיכון לאלימות כלפי ילדים (Coulton et al., 2007; Haas et.al, 2018; Warren, & Font, 2015).

בתנאים אלו הלמידה המקוונת, המאתגרת ממילא, עלולה להיות בלתי אפשרית בהעדר מרחב למידה, ציוד מתאים ופניות של ההורה למעקב אחר הילד ולליווי בתהליך הלמידה. זאת ועוד, במשפחות מרובות ילדים

המשתייכות לקהילות מסוגרות שנוטות שלא לפנות לעזרה מקצועית, יש חשש שילדים במצבי סיכון יאותרו על ידי גורמי מקצוע ולא יפנו בעצמם לקבלת עזרה בעת מצוקה.

על רקע משבר הקורונה, גם ילדי עולים עלולים להיות בסיכון מוגבר נוכח מאפייני הדחק הנלווים להגירה, שבחלקם נמצאו כגורמי סיכון עבור ילדים (Dettlaff & Johnson, 2011; Euser, IJzendoorn, Prinzie & Bakermans-Kranenburg, 2011) אשר מתעצמים אף יותר כאשר מדובר בילדים למהגרים חסרי מעמד. קבוצות העולים הגדולות בישראל (מאתיופיה ומברית המועצות לשעבר), בדומה לקבוצות מיעוט נוספות בחברה, מאופיינות בשיעורי תעסוקה נמוכים, בתחולת עוני גבוהה, בפערים בהשכלה ובתנאי דיור צפופים לעומת האוכלוסייה הכללית (חביב, הלבן-אילת ושץ, 2010; קונסטנטינוב, 2015). מאפיינים אלו עלולים להגביר את רמת הסיכון של הילדים באותן משפחות, והם מתעצמים על רקע מאפייני משבר הקורונה ומגבירים את רמות הסיכון של הילדים אף יותר מתמיד. נוסף על כך, קשיי שפה ופערים תרבותיים עלולים לצמצם את נגישותן של קבוצות אלו לשירותים מקצועיים ציבוריים (יכימוביץ-כהן, 2018), מאפיין זה מגביר עוד את פגיעותן ואת בדידותן של המשפחות ושל ילדיהן.

יתר על כן, כתוצאה ממאפייני המעבר הבין-תרבותי פעמים רבות מתרחש היפוך תפקידים הורה-ילד בשל השתלבות מהירה יותר של ילדים, וכן קשיים של ההורים בפקוח, במעורבות, בסמכות הורית ובהכוונה הורית (יכניץ, 2014; רואר-סטריאר, 1996). עקב כך, ילדי עולים לעיתים חווים עומס ובדידות, נוטים לאמץ תפקיד הורי ולהימנע מפנייה לעזרה (כהן, 2006). זהו היבט נוסף המגביר את רמת הסיכון של ילדים אלו, ובמיוחד בעת שבה מערכות התמיכה השונות אינן פועלות.

3. טבלה מסכמת: השפעת משבר הקורונה על ילדים ובני נוער בישראל, בחלוקה לשלושת עולמות התוכן ושבעת תחומי החיים

השפעות בעולם התוכן: רגשי וחברתי
<p>רווחה ובריאות נפשית:</p> <ul style="list-style-type: none"> • מצוקה רגשית וחרדה נוכח האיום הקיומי • חרדה משנית כתגובה למצוקת ההורים • חשיפה חודרנית ומערערת לחולי ומוות • דאגות מפני השלכות המגפה על קרובים • צמצום המערך הטיפולי-רגשי וקטיעת הרצף הטיפולי • בדידות ועצבות <p>הסתגלות למסגרת והשתלבות חברתית:</p> <ul style="list-style-type: none"> • צמצום מפגשים חברתיים עם קבוצת השווים (במסגרות פורמליות ובלתי פורמליות) • הדרה ממפגשים חברתיים מקוונים; בדידות חברתית
השפעות בעולם תוכן: לימודי
<p>התפתחות ורכישת מיומנויות למידה:</p> <ul style="list-style-type: none"> • פגיעה בהישגים הלימודיים • פגיעה במוטיבציה ללמידה, ירידה בערך העצמי • קושי בלמידה מרחוק (מחסור בציוד טכנולוגי מתאים/לקויות למידה/אי-פניות של ההורים/אי-פניות רגשית ללמידה) • חינוך מיוחד: השבתת מערכת החינוך המיוחד והפסקת רצף המענים. בשבירת השגרה יש סיכון לנסיגה בהישגים ולביטויי התנהגות קשים • נשירה של בני נוער מן הלימודים לשם יציאה לעבודה
השפעות בעולם התוכן: השתייכות למשפחה
<p>קיום פיזי, בריאות ואפשרות להתפתחות:</p> <ul style="list-style-type: none"> • העדר השגחה בעקבות מחלת הורה • ריחוק ממערכות התמיכה המסייעות בטיפול והשגחה: מערכות חינוך, צהרונים, ובני משפחה המסייעים בקביעות בטיפול בילדים • עלייה בצריכת המזון, בצריכת חטיפים ודברי מתיקה לצד ירידה בפעילות הגופנית עלולים להשפיע לרעה על מצב הבריאות • הימנעות מהגעה לקבלת טיפול רפואי מחשש להידבקות • פגיעה בביטחון התזונתי עקב המצב הכלכלי • הפסקת טיפולים פרה-רפואיים <p>השתייכות למשפחה – הזנחה פיזית ורגשית</p> <ul style="list-style-type: none"> • הגברת הלחצים בתא המשפחתי (קיומי, בריאותי, כלכלי, זוגי ומשפחתי) • חשש מהזנחת ילדים בהיבט הרגשי, הפיזי, בריאותי תזונתי ובריאותי • ילדים להורים גרושים – חשש מנתק מאחד ההורים, מתח הנגרם ממפגשי ההורים, חשיפה לעימותים בין ההורים בנוגע להסדרי הראייה <p>הגברת המוגנות של הילד</p> <ul style="list-style-type: none"> • לחצים קיומיים, כלכליים ומשפחתיים, שעות רבות מול מסכים, העדר פיקוח של גורמים חיצוניים- מגבירים את הסיכון לאלימות והתעללות לסוגיהן, חשיפה לעימותים ואלימות בין ההורים • בריונות ופגיעות שונות ברשת <p>הפחתת התנהגויות מסכנות</p> <ul style="list-style-type: none"> • אובדנות • שימוש מסכן באינטרנט

מקורות

- אלפסי-הנלי, מ. (2015). בני נוער עובדים : אומדן, מאפייני רקע, מאפייני תעסוקה והפרת זכויות במקום העבודה. משרד הכלכלה.
- ארזי, ט., סבו-לאול, ר. ובן-סימון, ב. (2015). הגדרות של התעללות בילדים והזנחתם: קשיים, השלכות וניתוח ההגדרות הקיימות. ירושלים: מכון מאירס-ג'וינט-ברוקדייל.
- ארזי, ט. וסבו-לאול, ר. (2009). מאפייני ילדים בסכנה ואסטרטגיות לקידום שיתוף הפעולה הבין משרדי בנושא הגנת הילד. מסמך לוועדה המקצועית הבין-משרדית לאיתור קטינים נפגעי התעללות. ירושלים: מכון מאירס-ג'וינט-ברוקדייל.
- בן אריה, א., ברוק, ש. ופרקש, ח. (2020). תפיסות ותחושות של ילדים ובני נוער בישראל בנוגע לוירוס הקורונה וחייהם האישיים. ירושלים: מכון חרוב.
- ברלב, ל., יאבו, מ., רימון-גרינשפן, ה., אורן, י. ומורן-גלעד, ל. (2020). ילדים עם מוגבלויות במערכת החינוך בעת משבר הקורונה - סקירת מדינת בין-לאומית. ירושלים: מכון מאירס-ג'וינט-ברוקדייל.
- גל, גי., מדהלה, ש. ובלייך, ח. (2017). תקצוב שירותי הרווחה ברשויות המקומיות. ירושלים: מרכז טאוב לחקר המדיניות החברתית בישראל.
- גולשמיט, ר. (2011). אלימות וירטואלית בקרב בני נוער. הרצאה במסגרת דיוני "כנסת צעירה" לציון יום כינון הכנסת, ירושלים, ישראל.
- גיראיסי, ע. (2012). טיפול פסיכו-סוציאלי בחברה הערבית. בתוך: מ. חובב, א. לונטל וי. קטן (עורכים), עבודה סוציאלית בישראל (עמ' 527-559). תל-אביב: הקיבוץ המאוחד.
- דהן, א. וצדוק, א. (2012). מלקות לחרות: מבט אישי ומקצועי על ליקויי למידה והפרעת קשב וריכוז. הוצאת הקיבוץ המאוחד ומכון מופ"ת.
- וייסבלאי, א' (2020). מערכת החינוך המיוחדת. ירושלים: מרכז המחקר והמידע-כנסת ישראל.
- חביב, גי., הלבן-אילת, ח. ושץ, א. (2010). פעילות המשרד לקליטת העלייה בעבור האוכלוסייה האתיופית: הדגשים לעומת המגמות בקהילה, בחינת המידע הקיים על אפקטיביות התכניות והתוויית קווים להמשך פיתוחו – דוח מסכם. ירושלים: מכון מאירס-ג'וינט-ברוקדייל.
- חוק החינוך המיוחד-התשמ"ח-1988.
- יכימוביץ-כהן, נ. (2018). הנגשה לשונית והתאמה תרבותית במערכת הבריאות – יישום חוזר מנכ"ל משרד הבריאות 11/7. ירושלים: מרכז המחקר והמידע - כנסת ישראל.
- יכניץ, ל. (2014). "ילד הוא לא עשב": חוויית ההורות של הורים עולים מחבר העמים במעבר בין-תרבותי. חברה ורווחה, 34(3), 577-608.
- כהן, ש. (2006). מקומה של המשפחה בתהליכי הקליטה וההסתגלות של נוער עולה לחברה הישראלית. גדיש: ביטאון לחינוך מבוגרים (10), 67-82.
- כץ, כ' (2020). איך להגן על ילדים כשלא רואים אותם? מקומה של הקהילה בתקופה של בידוד חברתי. הרצאה מקוונת, מכון חרוב. נדלה מ: <https://www.youtube.com/watch?v=HOE2gQkpHY>
- לב-ויזל, ר., סבו-לאול, ר., ארזי, ט. ובן-סימון, ב. (2017). אינדקס לאומי למניעת התעללות בילדים והזנחתם בישראל: ממצאי ניתוח משני של הסקר האפידמיולוגי בקרב מתבגרים. ירושלים: מכון חרוב.
- להד, מ., רוגל, ר., לייקין, ד. וכורזים, י. (2012). דרכים לזיהוי קהילות בסיכון. אגף בכיר למחקר, תכנון והכשרה. האגף לשירותים אישיים וחברתיים, השירות לעבודה קהילתית.
- למ"ס (הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה) (2020). תמונת מצב של החוסן האזרחי בתקופת משבר הקורונה.

- לרון, מ. וגולדווג, ר. (2020). התנהגויות בריאות בעת התפרצות מגפת הקורונה: ממצאים ראשוניים. ירושלים: מכון מאיירס-גיוינט-ברוקדייל
- מאנע, ע., (2015). אי-שוויון בבריאות בעיניי חברי קבוצות מיעוט: המקרה של הבדווים בנגב. מפגש לעבודה חינכית-סוציאלית, 41, 77-96.
- מלכה, מ. (1999), "החינוך המיוחד", בתוך פלד, א. (עורך), יובל למערכת החינוך בישראל. משרד החינוך, התרבות והספורט.
- עינת, ג. (2014). בלבול השפות החדש: שפת הרוך ושפת הווירטואל. על פוגעים ונפגעים ברשת. נקודת מפגש, 32, 7-29.
- סופר-פורמן, ח., 2012. שילוב קבוצות מיעוט בשוק העבודה: המקרה של החרדים בישראל. עבודת דוקטורט. תל אביב: אוניברסיטת תל אביב.
- צדוק, א. ודהן, א. (2012). מלקות לחירות: מבט אישי ומקצועי על לקויות למידה והפרעות קשב וריכוז. הוצאת מכון מופ"ת.
- קונסטנטינוב, ו. (2015). מגמות בהשתלבותם של עולי ברית המועצות לשעבר בחברה הישראלית בשני העשורים האחרונים. ירושלים: מכון מאיירס-גיוינט-ברוקדייל.
- קצביץ-פרסלר, ח. (2015). פגיעות מיניות ברשת דור ה-S: smartphone, sexting, social media & sexuality explicit web site. בתוך: רשת ללא ביטחון, תופעת האלימות המינית ברשת האינטרנט ובמדיה החדשה בישראל. נדלה מ: <https://www.1202.org.il/local/tair/publications/more/361-s-generation>
- רואר-סטריאר, ד. (1996). סגנונות הורות של מהגרים והצעות להתערבות מונעת ולטיפול משפחתי. חברה ורווחה, ט"ז(4), 467-481.
- שורק, י., הרן, ד., אלמוג-זקן, א., גורדון, א., גרסימנקו, א., זוהר, ל., גלעד, ע. וניגים-אכתילאת, פ. (2020). התנהלות של משפחות במצבי פרידה וגירושים בעת משבר הקורונה: סקירה בין-לאומית. ירושלים: מכון מאיירס-גיוינט-ברוקדייל.
- Azaria, F. (2008). The perception and utilization of social support in the time of cultural change: the case of Arabs in Israel. *International journal of social welfare*, 17, 198-203.
- Berger, L. M. (2004). Income, family structure, and child maltreatment risk. *Children and Youth Services Review*, 26(8), 725-748.
- Brooks-Gunn, J., Schneider, W., & Waldfogel, J. (2013). The Great Recession and the risk for child maltreatment. *Child abuse & neglect*, 37(10), 721-729.
- Cancian, M., Yang, M. Y., & Slack, K. S. (2013). The effect of additional child support income on the risk of child maltreatment. *Social Service Review*, 87(3), 417-437.
- Chae, E. H., Kim, T. W., Rhee, S. J., & Henderson, T. D. (2005). The impact of flooding on the mental health of affected people in South Korea. *Community Mental Health Journal*, 41(6), 633-645.
- Conrad-Hiebner, A., & Byram, E. (2020). The temporal impact of economic insecurity on child maltreatment: a systematic review. *Trauma, Violence, & Abuse*, 21(1), 157-178.
- Coulton, C. J., Crampton, D. S., Irwin, M., Spilsbury, J. C., & Korbin, J. E. (2007). How neighborhoods influence child maltreatment: A review of the literature and alternative pathways. *Child abuse & neglect*, 31(11-12), 1117-1142.

- Curtis, T., Miller, B. C., & Berry, E. H. (2000). Changes in reports and incidence of child abuse following natural disasters. *Child abuse & neglect*, 24(9), 1151-1162.
- Dettlaff, A. J., & Johnson, M. A. (2011). Child maltreatment dynamics among immigrant and US born Latino children: Findings from the National Survey of Child and Adolescent Well-being (NSCAW). *Children and Youth Services Review*, 33(6), 936-944.
- Eriksen, S., & Jensen, V. (2006). All in the family? Family environment factors in sibling violence. *Journal of family violence*, 21(8), 497-507.
- Euser, S., Alink, L. R. A., Pannebakker F., Vogels, T., Bakermans-Kranenburg, M. J., & Van IJzendoorn, M. H. (2013). The Prevalence of Child Maltreatment in the Netherlands across a 5-Year Period. *Child Abuse & Neglect* 37: 841–851.
- Euser, E. M., van IJzendoorn, M. H., Prinzie, P., & Bakermans-Kranenburg, M. J. (2011). Elevated child maltreatment rates in immigrant families and the role of socioeconomic differences. *Child Maltreatment*, 16(1), 63-73.
- Gilbert, R., Kemp, A., Thoburn, J., Sidebotham, P., Radford, L., Glaser, D., & MacMillan, H. L. (2009). Recognizing and responding to child maltreatment. *The lancet*, 373(9658), 167-180.
- Haas, B. M., Berg, K. A., Schmidt-Sane, M. M., Korbin, J. E., & Spilsbury, J. C. (2018). How might neighborhood-built environment influence child maltreatment? Caregiver perceptions. *Social Science & Medicine*, 214, 171-178.
- King, B. (2012). How much is too much? Limit setting and sexual acting out in a digital era. *Journal of Clinical Psychology*, 68, 1196 – 1204.
- Kaptijn, R., Thomese, F., Van Tilburg, T. G., & Liefbroer, A. C. (2010). How grandparents matter. *Human Nature*, 21(4), 393-405.
- Kowalski, R. M., Limber, S. P., & McCord, A. (2019). A developmental approach to cyberbullying: Prevalence and protective factors. *Aggression and Violent Behavior*, 45, 20-32.
- Martin, A. J., & Dowson, M. (2009). Interpersonal relationships, motivation, engagement, and achievement: Yields for theory, current issues, and educational practice. *Review of educational research*, 79(1), 327-365.
- Mersky, J. P., Berger, L. M., Reynolds, A. J., & Gromoske, A. N. (2009). Risk factors for child and adolescent maltreatment: A longitudinal investigation of a cohort of inner-city youth. *Child maltreatment*, 14(1), 73-88.
- Nguyen, L. H. (2013). The relationship between unemployment and child maltreatment: a county-level perspective in California. *Children and youth services review*, 35(9), 1543-1555.
- OECD (2010), OECD Economic Surveys: Israel 2009
- Prinz, R. J. (2016). Parenting and family support within a broad child abuse prevention strategy: Child maltreatment prevention can benefit from public health strategies. *Child abuse & neglect*, 51, 400.

- Relva, I. C., Fernandes, O. M., & Mota, C. P. (2013). An exploration of sibling violence predictors. *Journal of aggression, conflict and peace research*.
- Savaya, R. (1998). The under-use of Psychological services by Israeli Arabs: An examination of the roles of negative attitudes and the use of alternative sources of help. *International Social Work*, 41, 195-209.
- Scheeringa, M. S., & Zeanah, C. H. (2008). Reconsideration of harm's way: Onsets and comorbidity patterns of disorders in preschool children and their caregivers following Hurricane Katrina. *Journal of Clinical Child & Adolescent Psychology*, 37(3), 508-518.
- Schermerhorn, R.A. (1964). Toward a General Theory of Minority Groups. *Phylon*, 25(3): 238-246.
- Slack, K. S., Berger, L. M., DuMont, K., Yang, M. Y., Kim, B., Ehrhard-Dietzel, S., & Holl, J. L. (2011). Risk and protective factors for child neglect during early childhood: A cross-study comparison. *Children and Youth Services Review*, 33(8), 1354-1363.
- Warren, E. J., & Font, S. A. (2015). Housing insecurity, maternal stress, and child maltreatment: An application of the family stress model. *Social Service Review*, 89(1), 9-39.
- Weinstein, N. D., Lyon, J. E., Rothman, A. J., & Cuite, C. L. (2000). Changes in perceived vulnerability following natural disaster. *Journal of Social and Clinical Psychology*, 19(3), 372-395.
- Wells, M., Mitchell, K.J. (2007). Youth Sexual Exploitation on the Internet: DSM-IV Diagnoses and Gender Differences in Co-occurring Mental Health Issues. *Child and Adolescent Social Work Journal*, 24, 235-260.
- Williams, M. N. (2011). The changing roles of grandparents raising grandchildren. *Journal of Human Behavior in the Social Environment*, 21(8), 948-962.
- Wirth, L. (2008). The Problem of Minority Groups, In the Science of Man in the World Crisis Ralph Linton (ed.): 347-372, New York: Columbia University Press.
- Witkow, M. R., & Fuligni, A. J. (2010). In-school versus out-of-school friendships and academic achievement among an ethnically diverse sample of adolescents. *Journal of Research on Adolescence*, 20(3), 631-650.
- Wright, M. O. D., & Folger, S. F. (2017). Creating a safe haven following child maltreatment: The benefits and limits of social support. In *Parenting and family processes in child maltreatment and intervention* (pp. 23-34). Springer, Cham.
- Yeager, C., Hurley-Dasgupta, B., & Bliss, C. A. (2013). CMOOCs and global learning: An authentic alternative. *Journal of Asynchronous Learning Networks*, 17(2), 133-147.